

- ¹³ Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького... – С. 20-21.
- ¹⁴ Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері... – С. 56.
- ¹⁵ Сислюк Я. Просвітницька діяльність греко-католицької церкви // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1995 р.). – Львів, 1996. – С. 209.
- ¹⁶ Панас К. Історія Української Церкви. – С. 133.
- ¹⁷ Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького... – С. 52; Шептицький А. За єдність святої віри, церкви і нації. – Львів, 1991. – С. 3-4.
- ¹⁸ Шептицький Андрей. Християнська праведність // Твори (морально-пасторальні). – Львів, 1994. – С. 367.

SUMMARY

Victoria Dubyk, Yakiv Syslyuk

Educational potential of the spiritual inheritance of the Metropolitan A. Sheptytskyi

Religious, national-patriotic, political, public, educational activity of metropolitan A. Sheptytskyi from this point of view values of its spiritual inheritance for education of modern Ukrainians is analysed.

Keywords: the spiritual inheritance, national-spiritual revival, consolidation of Ukrainian nations, Greco-catholic church, religious outlook, patriotism, educational activity.

Марина ХОМИЧ

Відродження Української автокефальної православної церкви у 1941-1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Рівненської області)

Зроблено спробу дослідити основні причини та умови проголошення автокефалії Української православної церкви в роки Другої світової війни на основі матеріалів фондів Державного архіву Рівненської області. Проаналізовано процес об'єднання Української автокефальної православної та Української автономної православної церков й особливості церковного життя на Волині у 1941-1943 рр., звернена увага на роль окремих вищих церковних ієрархів в українізації церкви.

Ключові слова: християнство, православ'я, Польська автокефальна православна церква, Українська автокефальна православна церква, Українська автономна православна церква, митрополити, Діонісій (Валединський).

Проблема відродження Української автокефальної православної церкви (далі УАПЦ) завжди була актуальною в українському церковному житті. Розпад СРСР і проголошення державної незалежності України сприятливо позначилися на вирішенні цього питання. Водночас виникло багато проблем, що стосувались відносин з іншими православними конфесіями, різні протиріччя. Їх правильне вирішення потребує детального і всебічного вивчення попередньої історії Церкви, зокрема часу її діяльності в Україні в роки Другої світової війни.

Спеціально дослідники цього питання не торкалися. Принагідні зауваги щодо історії УАПЦ розглядуваного періоду зробили у своїх працях А. Світіч¹, К. Фотієв², І. Булига³, І. Преловська⁴, А. Смирнов⁵. Проте їхні висновки є неоднозначними.

Ширше вивчення цього питання стало можливим на основі аналізу і узагальнення численного джерельного матеріалу: церковних нормативно-правових актів, пастирських послань вищих ієрархів, хронік життя, епістолярію тощо. Більшість цих документів зберігається у фондах Державного архіву Рівненської області⁶.

Мета статті – на підставі нових документів проінтерпретувати події церковного життя на Волині у 1941–1943 рр., показати прагнення українського духовенства відновити УАПЦ у нових політичних умовах.

У зв'язку з початком німецько-польської війни до парафіян Польської автокефальної православної церкви (далі АППЦ) звернувся Митрополит Діонісій (Валединський) зі спеціальним посланням. У ньому він зазначив, що виникли нові політичні умови і всі зобов'язані захищати свою Батьківщину⁷. Унаслідок реалізації статей німецько-радянського договору про кордони, від 28 вересня 1939 р., православні вірні колишнього Волинського воєводства повернулись під канонічну зверхність Московського патріарха Сергія. Таким чином, АППЦ втратила Волинську, Віленську, Поліську і Гродненську (більшу її частину) єпархії⁸. Більшість православного єпископату принесла покаяння перед Руською православною церквою (РПЦ). Вищими церковними ієрархами стали Архієпископ Поліський Олександр (Іноземцев) (на початку 1941 р. він відмовився їхати до Москви і був замінений єпископом Веніаміном. – М.Х.), Архієпископ Волинський Алексій (Громадський) та його вікарії – єпископ Симон (Івановський) у Дермані та єпископ Полікарп (Сікорський) у Луцьку⁹.

Після початку німецько-радянської війни група церковних ієрархів на чолі з Алексієм взяла на себе церковну місію опіки над окупованими українськими територіями¹⁰. Протягом тривалих воєнних дій певна керівна роль на цій території належала нечисленним священнослужителям. Так постала Українська автономна церква. Вона фактично опинилася під юрисдикцією Московської патріархії, оскільки Алексій був хіротонізований московськими ієрархами¹¹.

Ситуація віддаленості Матері-Церкви зіграла ключову роль у прагненнях українського духовенства, яке не покидало надії на відродження власної церковної інституції на законних підставах. Сусідство з теренами служіння Митрополита Діонісія, який очолював Українську автокефальну православну церкву в діаспорі, стало однією з найголовніших причин звернення за допомогою саме до нього.

Наприкінці 1941 р. єпископ Полікарп (Сікорський) з групою мирян і духовенства звернувся до Варшавського митрополита Діонісія з проханням благословити хіротонію нових єпископів для створення Української автокефальної православної церкви¹². Потрібно наголосити на тому, що самовільний відхід від певної юрисдикції є прямим порушенням церковного канону, тому може жорстоко каратись і, звичайно, в жодному разі не має законних підстав.

На своє виправдання єпископ Полікарп заявив, що він ніколи не визнавав юрисдикції Московської патріархії і не виходив із протекторату митрополита Діонісія, а тому не зобов'язаний підпорядковуватись митрополиту Алексію. Крім того, він і архієпископ Олександр не відвідали Патріархію на початку року¹³.

Залишався тільки один факт, що виступав контраргументом у представленій мотивації – участь єпископа Полікарпа в єпископській хіротонії архімандрита Веніаміна (Новицького), якого призначили на місце непокірного Олександра. На висвячення, яке відбулось в Луцьку весною 1941 р., прибув екзарх із Москви Миколай (Ярушевич)¹⁴.

Українські дослідники вважають, що підпорядкування Полікарпа Московській патріархії є міфом. Адже існує документ, датований 12 січня 1940 р., в якому йдеться про невпевненість ієрарха у вірності власних дій. Він вважає за потрібне дочекатись встановлення остаточних державних кордонів, а тоді вже визначитись з юрисдикцією¹⁵.

Незважаючи на складність стосунків українських ієрархів з російським екзархатом, Діонісій, очільник АППЦ в Генерал-Губернаторстві, з дозволу архієпископа Німецького і Берлінського Серафима, благословив здійснення хіротоній. Тим самим він виявив свою згоду на зверхність над Волинською єпархією¹⁶.

24 грудня 1941 р. архієпископ Діонісій надіслав офіційну відповідь на звернення Високопреосвященнішого Полікарпа, Архієпископа Луцького та Ковельського. Свою позицію Митрополит пояснив так: «З огляду на те, що православні українці зі сходу шукають правди Божої в лоні нашої Автокефальної православної церкви, – на ієрархії нашої Церкви лежить обов'язок належного окормлення шукаючих правди Божої»¹⁷. Він зазначив, що користується підтримкою українських ієрархів та громадянства, зорієнтованого в Церковних радах на Волині¹⁸.

Для організації духовного життя на українських теренах Діонісій спеціальною ухвалою від 14 грудня 1941 р. постановив утворити Тимчасову адміністрацію Автокефальної православної церкви на визволених українських землях. Тимчасовим адміністратором він призначив архієпископа Полікарпа, зобов'язав його співпрацювати з архієпископом Олександром і повідомляти про всі розпорядження для надання їм остаточної канонічної санкції¹⁹. Хіротонія перших архієреїв УАПЦ відбулася вже 8–10 лютого 1942 р. у Пінську. Серед нових висвячених священнослужителів були Никанор (Адамович) та Ігор (Губа)²⁰.

Реакція Московської патріархії на цей акт не забарилася. Того ж місяця ієрархія представила ряд суттєвих зауважень, що стосувались недавнього послання Митрополита Варшавського²¹. По-перше, Діонісій був митрополитом лише церкви в Генерал-Губернаторстві, тому призначення Адміністрації було абсолютно неканонічним. По-друге, самостійний вибір Адміністратора церкви в Україні, без Собору єпископів, є неможливим, так само, як і призначення усіх інших ієрархів²². Такі дії порушують 34 Апостольське правило²³.

У третьому пункті йшлося про спростування факту звернення представників усіх Церковних рад на Волині. Проте фактично звертались лише представники однієї Рівненської Ради²⁴. Українська православна церква в Рівному, ніби не свідомо дій окремих священнослужителів, на повних зборах 22 грудня 1941 р. одностайно постановила: «Зважаючи на те, що єпископ-українець,

широко знаний серед українського громадянства і заслужений перед Українським Народом, може погодити релігійно-канонічні суперечності з найбільшою користю для добра нашої Православної Церкви, просити Блаженнішого Митрополита Діонісія дати своє благословення на виїзд Архієпископа Іларіона до Києва. Рівночасно просити єпископа Іларіона прийняти пропозицію Собору православних Єпископів»²⁵.

23 грудня 1941 р., за день до видання офіційного звернення Митрополита Діонісія й постанови про утворення УАПЦ, Рівненська Рада, за підписами голови Ради І. Карнаухова та секретаря Н. Кибалюка, надіслала офіційний лист до холмського владика Іларіона. В ньому йшлося про пропозицію зайняти якнайшвидше київську кафедру²⁶.

Тоді ж Рівненська Церковна Рада вислала ще один офіційний лист до Митрополита Діонісія. В ньому йшлося про те, що київську кафедру повинен зайняти ієрарх-українець із відповідними заслугами та авторитетом²⁷. Рішенням Волинських єпископів цієї посади удостоївся архієпископ Іларіон²⁸. Цей лист також містив прохання українських ієрархів про те, щоб варшавський владика канонічно відпустив архієпископа Іларіона на церковну службу. Проте в ньому не було петиції про одержання особистої зверхності владика. Виходячи з цього, Московська Патріархія потрактувала дії митрополита як обманні та неканонічні²⁹.

У документі було зауваження про співпрацю Полікарпа з архієпископом Олександром. Останнього звинуватили в полонізації Української церкви й наголосили на тому, що за національністю він був росіянином³⁰. Проте від зверхності Руської церкви колишній Пінський архієпископ відмовився. Склалась неоднозначна ситуація, коли за права національної церкви в Україні боровся священнослужитель неукраїнського походження. Далі зазначалось, що Церквою в Україні будуть правити ті, хто голосно продавав церковні землі й ліси Волині, що за них Церква дійшла до руїни, ті, що для них українська мова була «бурячаною» мовою». На завершення в документі було зазначено: «Горе й сором, нам українцям, з такою остаточною канонічною санкцією справ нашої Української Церкви аж у Варшаві!»³¹.

У лютому 1942 р. до Києва прибули перші нововисвячені архієреї УАПЦ Никанор та Ігор. Розпочалась активна діяльність щодо відродженню церковного життя, відбувались хіротонії. При цьому

для висвячення звертались до ієрархів як Автономної, так і Автокефальної церков, оскільки не бачили між ними суттєвої різниці³².

До літа 1942 р. архієреї УАПЦ зайняли декілька українських кафедр (частково паралельно з ієрархами Автономної церкви). В Києві був поставлений архієпископ Никанор, у Катеринославі архієпископ Геннадій (Шиприкевич), в Умані архієпископ Ігор, у Мелітополі єпископ Сергій (Охотенко), в Лубнах єпископ Сильвестр (Гаєвський), у Переяславі архієпископ Мстислав (Скрипник), у Рівному єпископ Платон (Артемюк) і в Дубні єпископ В'ячеслав (Лиховський)³³.

Московського патріарха Сергія дуже швидко поінформували про ситуацію в Українській церкві. Дії архієпископа Полікарпа були потрактовані як розкол церкви, що протирічить Святим канонам. Тому митрополитом указом ієрарха позбавили сану, а статус автокефалії визнали незаконним³⁴.

Незважаючи на негативну реакцію Московської патріаршої кафедри, митрополит Алексій, зверхник Української автономної церкви, пішов на перемовини з ієрархією УАПЦ. 8 жовтня 1942 р. у Почаївській лаврі відбулось підписання документа про злиття обох Церков³⁵. Причини такого рішення подано у документі так: «Взявши під увагу, що існує поділення Православної Церкви в Україні фатально відбивається на її житті, і деморалізує впливає на вірних та посередньо відбивається на спокою і ладу, необхідних для остаточної перемоги, що її dokonує німецьке військо над безбожними більшовиками»³⁶.

В умовах акту зазначалося, що від дня його підписання Українська автокефальна православна церква фактично вже існує. Вона має єднання з усіма Православними церквами через Блаженнішого митрополита Діонісія, який визнавався місцезлюстителем митрополитичого Престолу до проведення Всеукраїнського Помісного Собору³⁷.

Вищим органом управління УАПЦ призначався Священний Собор Єпископів України, що керував через Священний Синод. До складу Синоду входило п'ять старших єпископів України: Високопреосвященний Олександр, митрополит Пінський і Поліський, Алексій, митрополит Волинський та Житомирський, митрополит Полікарп, архієпископ Луцький і Ковельський, Симон, архієпископ Чернігівський і Ніжинський, Никанор, архієпископ Чигиринський.

Обов'язки секретаря надали Преосвященному Мстиславу, єпископу Переяславському³⁸.

Про специфіку ведення пастирської місії священниками автокефальної конфесії помічник благочинного у Ковельському районі Волинської області Олексій Власик писав у своєму рапорті до патріарха 24 червня 1944 р. Зокрема, він поетапно переповів церковні події від 1921 р., згадав про неканонічну автокефалію Польської православної церкви та діяльність Діонісія на посаді митрополита³⁹.

Крім того, у донесенні згадувалися особливості впровадження Адміністрації зверхника Православної церкви в Генерал-Губернаторстві на українських теренах, що підлягали юрисдикції Московського патріарха⁴⁰. Олексій Власик звинуватив ієрархів УАПЦ не лише в діяльності, що відбувалась всупереч канонічним заборонам, але й в надмірному націоналізмі. За його словами, хіротонізації підлягали особи, які зарекомендували себе як націоналісти, шовіністи та «мирні українці». Духовенство всіляко допомагало німецьким солдатам лише для того, щоб розчистити собі шлях до повної церковної влади⁴¹.

Ще однією суттєвою проблемою, на думку О. Власика, була українізація церковного життя на Волині, зокрема переведення Літургії з церковно-слов'янської мови на українську⁴². Цікавим було зауваження про новий устрій храмів УАПЦ. Зміни полягали у тому, що в церквах були розвішені поруч з іконами також портрети С. Петлюри, Є. Коновальця, І. Мазепи, Т. Шевченка (в шапці), С. Бандери та інших осіб, які не мали нічого спільного з богословською діяльністю. Над іконостасом розміщувався тризуб та інші національні емблеми⁴³.

Надмірний націоналізм нової ієрархії УАПЦ проявлявся в тому, що духовенство, яке відмовилось перейти під їх зверхність, оголошувалось шпигунськими кадрами, завданням яких було передавати інформацію в Москву до патріарха⁴⁴. Очевидно, що свящ. Олексій дещо перебільшив зв'язок церковного життя й політики. Адже німецькій владі й справді було вигідно підтримувати автокефалістів задля того, аби виокремити національний табір в православ'ї, послабивши таким чином вплив російської сторони на населення⁴⁵. Проте події церковного відродження 1942-1943 рр. показали, що Автономна церква співпрацювала з німцями інтенсивніше, ніж УАПЦ, яка все більше виявляла свої національні сепаратистські прагнення⁴⁶.

Як відомо, духовенство Автономної православної церкви не виявляло зацікавлення до ідей націоналістів, залишаючись в опозиції до українських етноконфесійних державотворчих прагнень⁴⁷. Архієпископ Алексій, очільник Автономної православної церкви, ніколи не заперечував підпорядкування Московській патріархії й не бажав змінювати юрисдикцію⁴⁸.

Митрополита Алексія було вбито 7 травня 1943 р., коли він прямував із Кременця в Дубно⁴⁹. Причини, а головне винуватців злочину, в історіографії потрактовано по-різному. Російська церковна історіографія відстоює тезу про те, що ієрарх постраждав через свою відмову від співпраці з автокефалістами. Цього вимагали підвладні йому єпископи, взамін на можливість й надалі очолювати Автономну православну церкву⁵⁰. Виникає питання, що спонукало митрополита піти проти волі кліру в жовтні 1942 р., коли відбулось злиття церков? І чи міг єпископат володіти правом тиску на ієрарха, який не зрікався легітимної юрисдикції? За таких обставин більш правдоподібною є версія Олексія Власика, який приписує вбивство архієпископа Алексія Українській Повстанській Армії⁵¹.

Прихильники національної ідеї на шляху до омріяної мети ніколи не розділяли політичного і церковного сегментів. Незалежна Українська держава передбачала наявність незалежної національної церкви, зрозумілої й корисної для народу. Саме тому церковні ієрархи, що підпорядковувались Московському патріарху і не бажали змінювати свого рішення, ризикували опинитись у ворожому таборі.

Таким чином, відродження УАПЦ у 1941-1943 рр. відбувалося під безпосереднім впливом митрополита АППЦ, котрий не володів канонічною санкцією на управління православними єпархіями на території Волині.

Тимчасова Адміністрація на українських землях стала першим організаційним кроком до утворення нової церковної інституції. Проте українські ієрархи не бажали бачити Діонісія своїм постійним зверхником. У 1941 р. в офіційному зверненні до польського митрополита пролунали натяки стосовно відновлення патріаршого престолу в Києві.

Варто наголосити на націоналістичному забарвленні автокефального руху, що ставив за мету не лише відродження незалежної української церкви, але й облаштування легітимних кордонів.

Відсутність державного статусу та прагнення поширити вплив РПЦ на українських землях заважало отримати автокефалію канонічним шляхом.

- ¹ Свитич А. Православная церковь в Польше и её автокефалия. – Буэнос-Айрес, 1959. – 213 с.
- ² Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии (1917-1950 гг.). – М.: Общество любителей церковной истории, 1997. – 298 с.
- ³ Булига І. Особливості трансформації християнських конфесій в умовах воєнно-політичного конфлікту (На прикладі Волині часів Другої світової війни) // Панорама політичних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2010. – Вип. 4. – С. 1-7.
- ⁴ Преловська І. Церковне питання в епістолярній спадщині Івана Огієнка // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. – 2009. – Вип. 6. – С. 160-191.
- ⁵ Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації Української автокефальної православної церкви формації 1942 року // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог, 2009. – Вип. 1. – С. 215-227.
- ⁶ Державний архів Рівненської області у м. Рівне (далі – ДАРО). – Ф. 204, оп. 11; Ф. 281, оп. 1.
- ⁷ Свитич А. Православная церковь в Польше и ее автокефалия... – С. 184.
- ⁸ Там же. – С. 186.
- ⁹ Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии... – С. 68.
- ¹⁰ Там же. – С. 68.
- ¹¹ Там же. – С. 69.
- ¹² Там же. – С. 69.
- ¹³ Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації... – С. 223.
- ¹⁴ Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии... – С. 69.
- ¹⁵ Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації... – С. 223.
- ¹⁶ Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии... – С. 69.
- ¹⁷ ДАРО. – Ф. 281, оп. 1, спр. 3. – Арк. 10.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 10.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 10 зв.
- ²⁰ Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии... – С. 70.
- ²¹ ДАРО. – Ф. 281, оп. 1, спр. 3. – Арк. 10 зв.
- ²² Там само. – Арк. 10 зв.
- ²³ Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии... – С. 70.
- ²⁴ ДАРО. – Ф. 281, оп. 1, спр. 3. – Арк. 11.
- ²⁵ Там само. – Арк. 11.

- ²⁶ Там само. – Арк. 11 зв.
²⁷ Там само. – Арк. 11 зв.
²⁸ Преловська І. Церковне питання в епістолярній спадщині Івана Огієнка... – С. 178.
²⁹ ДАРО. – Ф. 281, оп. 1, спр. 10. – Арк. 11 зв.
³⁰ Там само. – Арк. 11 зв.
³¹ Там само. – Арк. 11 зв. – 12.
³² Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии... – С. 70.
³³ Там же. – С.70 – 71.
³⁴ Там же. – С. 72.
³⁵ ДАРО. – Ф. 281, оп. 1, спр. 9. – Арк. 1.
³⁶ Там само. – Арк. 1.
³⁷ Там само. – Арк. 1.
³⁸ Там само. – Арк. 1.
³⁹ ДАРО. – Ф. 204, оп. 11, спр. 10. – Арк. 14.
⁴⁰ Там само. – Арк. 15.
⁴¹ Там само. – Арк. 15 зв.
⁴² Там само. – Арк. 16 зв.
⁴³ Там само. – Арк. 17.
⁴⁴ Там само. – Арк. 17.
⁴⁵ Булига І. Особливості трансформації християнських конфесій в умовах військово-політичного конфлікту... – С. 65.
⁴⁶ Там само. – С. 65.
⁴⁷ Там само. – С. 65.
⁴⁸ Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии... – С. 71.
⁴⁹ Там же. – С. 72.
⁵⁰ Там же. – С. 72.
⁵¹ ДАРО. – Ф. 204, оп. 11, спр. 10. – Арк. 17 зв.

SUMMARY

Maryna Khomych

Revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1941-1943 (By State Archives Rivne region)

The article deals with research of the main reasons and conditions, which prevented to declaration of autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church during the Second World War on the basis of funds the State Archives in Rivne region. The process of unification of the Ukrainian Autocephalous Orthodox and Ukrainian Autonomous Orthodox Churches and features of church life in Volhynia in 1941-1943 are analyzed in the article. Much attention has been devoted to the role of certain senior Church leaders in Ukrainization of church. Keywords: Christianity, orthodoxy, Polish Autocephalous Orthodox Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Ukrainian Autonomous Orthodox Church, metropolitans, Dionysius (Valedynskyi).